

ROLNICTWO W POLSCE NA TLE SYTUACJI OGÓLNOEKONOMICZNEJ KRAJU W OKRESIE KRYZYSU 2007-2009*

Andrzej Czyżewski, Aleksander Grzelak

Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu
Kierownik: prof. dr hab. Andrzej Czyżewski

Słowa kluczowe: rolnictwo, kryzys ekonomiczny, dochody
Key words: agriculture, economic crisis, income

S y n o p s i s. W artykule podjęto problem oceny sytuacji rolnictwa na tle tendencji ogólnoeconomicznych w okresie 2007-2009. Do stabilizatorów rozwoju rolnictwa w Polsce zaliczyć można: wsparcie tego sektora poprzez instrumenty polityki interwencyjnej, a zwłaszcza płatności bezpośrednie, jak również względnie mało elastyczny popyt na żywność. Nie bez znaczenia jest także stabilny poziom stopy akumulacji. Z tego względu sektor ten jest względnie odporny na występujące zjawiska kryzysowe na świecie. W Polsce dostosowania rynkowe w rolnictwie po 2004 r. sprowadzały się głównie do zacieśnienia kontaktów z rynkiem poprzez wzrost wartości produkcji, nakładów, modernizację gospodarstw. Po roku 2007 odnotowano pogorszenie sytuacji ekonomicznej rolnictwa w Polsce. Trudno ją uznać za kryzysową. W znacznej mierze wynikała ona z uwarunkowań rynkowych, głównie pogorszenia relacji cenowych.

WSTĘP

Procesy globalizacji i integracji sprawiają, że współczesna gospodarka światowa, w tym rolnictwo, rozwija się w coraz większym zakresie pod wpływem uwarunkowań egzogenicznych [Pinstrup-Andersen 2002, Sobiecki 2007]. W konsekwencji zmiany sytuacji ogólnogospodarczej, również kryzysy ekonomiczne, wywołują reakcje dostosowawcze także w rolnictwie. Różne są poglądy na przyczyny ostatniego kryzysu globalnego. Nie wchodząc głębiej w szczegóły, można tu wskazać w szczególności: zbyt słaby nadzór nad rynkami finansowymi, nadmierny rozdźwięk pomiędzy sferą realną a finansową w gospodarce, istnienie znacznej nierównowagi w zakresie inwestycji, oszczędności i konsumpcji w krajach mających istotną rolę w gospodarce światowej czy nadmierny zakres spekulacji na rynkach finansowych. Natomiast w przypadku gospodarki żywnościowej, w tym rolnictwa, nieco odmienne reakcje na zjawiska kryzysowe wynikają głównie z: relatywnie większego znaczenia interwencji państwa i otoczenia instytucjonalnego (instrumenty WPR UE) w

* W artykule wykorzystano częściowo referat: A. Czyżewski, A. Grzelak, Сельское хозяйство в Польше в условиях рыночного приспособления в период кризиса 2007-2009 г.г., Комитет Наук Экономических PAN - XXI Konferencja Naukowa Wspólnej Komisji Ekonomistów PAN i RAN pt.: Wyzwania dla Polski i Rosji wobec światowych zmian modelu gospodarki rynkowej.

funkcjonowaniu tego sektora, mało elastycznego popytu na żywność czy roli żywności w strategii polityki gospodarczej państw [Chechelski 2010].

W artykule podjęto problem oceny sytuacji ekonomicznej rolnictwa w Polsce na tle tendencji ogólnogospodarczych w okresie globalnego kryzysu zapoczątkowanego w 2007 r. Wstępnie można postawić hipotezę, że dzięki otoczeniu instytucjonalnemu (instrumenty WPR) oraz mechanizmom dostosowawczym rolnictwo jest względnie odporne na sytuację kryzysową, niezależnie od szoków popytowo-podażowych występujących w skali globalnej. Analizy dotyczą głównie lat 2007-2009, jednak ze względu na istotne znaczenie dla funkcjonowania rolnictwa w Polsce oraz instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) ocenę w niektórych fragmentach poszerzono o rok 2004, czyli rok akcesji do UE.

SYTUACJA OGÓLNOGOSPODARCZA W OKRESIE KRYZYSU

Przekształcanie kryzysów finansowych w realne dokonuje się głównie przez kredyty i zmiany poziomu kursu walut. Obejmuje to w szczególności zaostrzenie warunków korzystania i udzielania kredytów, jak również deprecjację walut. Skuteczność transmisji impulsów z sektora finansów do gospodarki ma miejsce w warunkach względnie silnego powiązania podmiotów z sektorem finansowym przez wspomniane kredyty i inne instrumenty rynku finansowego oraz w sytuacji znacznego zakresu powiązań z zagranicą. W sytuacji wzajemnych zależności podmiotów w gospodarce oraz długotrwałości kryzysu, impulsy kryzysowe mogą przenikać do stref nawet słabo zintegrowanych z pozostałymi sektorami gospodarki, np. rolnictwo w okresie tzw. wielkiego kryzysu gospodarczego w latach 30. XX w. Największe trudności przeżywały wówczas gospodarstwa najsilniej powiązane z rynkiem, tj. folwarki, duże gospodarstwa rolne z najemną pracą, stosujące nowoczesne metody produkcji, środki ochrony roślin [Grabski 1987, Kozakiewicz 1985]. Z kolei gospodarstwa mniejsze (chłopskie) charakteryzowały się wyższą żywotnością. Dotyczy to głównie połączenia funkcji produkcyjnej i konsumpcyjnej gospodarstwa rolnego i tym samym większej elastyczności w zakresie zachowania określonego poziomu konsumpcji. Koncepcje te zostały wprowadzane do teorii ekonomii już w latach 30. XX wieku przez Aleksandra Czajanova [1966]. Należy tu zaznaczyć, że mechanizm przenoszenia impulsów kryzysowych do rolnictwa i tym samym ograniczania dochodów następuje także przez przerzucanie kosztów (w konsekwencji ograniczenia wzrostu popytu) przez podmioty skupujące, przetwórcze (niższe ceny skupu), zaopatrzeniowe (wyższe ceny środków produkcji), a także coraz silniej przez centra dystrybucji oraz redukcję zatrudnienia, co przesuwa zasoby pracy ponownie do rolnictwa. Ponadto, ma miejsce oddziaływanie na ten sektor przez ograniczenie wsparcia budżetowego, pogorszenie dostępu do kredytów i większą zmienność cen produktów zakupywanych oraz sprzedawanych przez rolników.

Ostatni kryzys ekonomiczny miał początkowo charakter finansowy ze względu na źródło powstania. Dlatego dość powszechnie uznaje się, że do tego kryzysu doprowadziła m.in.: nadmierna liberalizacja przepływów kapitałowych [Reinhart, Rogoff 2008], niedostateczny nadzór nad rynkami finansowymi, koncentracja podmiotów w sferze finansów, niewiarygodne informacje agencji ratingowych, brak skutecznych procedur likwidacyjnych dla dużych podmiotów finansowych i nadmierna rozbieżność pomiędzy sferą finansową a realną [Bair 2010].

Skutki zjawisk kryzysowych w relatywnie mniejszym zakresie dotknęły polską gospodarkę (tab. 1.). Względnie mniejsze znaczenie w Polsce wymiany handlowej z zagranicą na tle innych krajów UE stanowiło zabezpieczenie przed globalnymi zjawiskami kryzysowymi [Kowalski 2010]. Umożliwiło to w tym przypadku względnie szybszy rozwój gospodarki (uwzględniając zmiany PKB) w porównaniu do innych krajów (co może przełożyć się na zwiększenie popytu na produkty żywnościowe). Chodzi tu przede wszystkim o dodatnie zmiany realnego PKB, zarówno w okresie poprzedzającym kryzys ekonomiczny, jak i w jego trakcie. W przypadku bezrobocia odnotowane tendencje były zbieżne z kształtowaniem się dynamiki PKB. Niemniej jednak poziom stopy bezrobocia z 2009 r. był i tak niższy aniżeli w 2006 r., co w konsekwencji nieco osłabiło barierę zatrudnienia. Z kolei dla inflacji nastąpiło w Polsce po 2007 r. bardziej wyraźne zwiększenie presji inflacyjnej. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że pomimo tego, iż ceny produktów sprzedawanych przez rolników w latach 2008-2009 w sumie wykazywały pewną stabilizację, to we wcześniejszym roku (2007) odnotowano ich wzrost o 14,5 %. Nie wpłynęło to istotnie na poziom inflacji. Zarówno udział inwestycji w PKB, jak i wydatków gospodarstw domowych na żywność (także po 2007 r.) nie wykazywał istotnych tendencji kryzysowych. W przypadku kształtowania się warunków dla zewnętrznej konkurencyjności gospodarki w Polsce obserwowanych przez zmiany kursu walutowego oraz wskaźnik *terms of trade* (TOT) warto odnotować, że w latach 2006-2008 umiarkowana aprecjacja złotego względem euro osłabiała cenową konkurencyjność oferty handlowej Polski. Dopiero znaczna deprecjacja w 2009 r. umożliwiła poprawę sytuacji w tym zakresie, co znalazło swoje odzwierciedlenie także w poprawie TOT. A zatem mieliśmy do czynienia bardziej ze spowolnieniem wzrostu gospodarczego aniżeli z kryzysem gospodarczym.

Tabela 1. Ogólna sytuacja ekonomiczna gospodarki w Polsce w latach 2006-2009

Wyszczególnienie	Wielkości w roku			
	2006	2007	2008	2009
Zmiany PKB [%]	6,2	6,8	5,1	1,7 (3,8)
Inflacja (HICP) [%]	1,3	2,6	4,2	4,0
Stopa bezrobocia [%]	13,9	11,2	9,5	11,9
Inwestycje [udział w PKB w %]	19,6	21,6	22,2	19,4
Wskaźnik <i>terms of trade</i>	103,3	99,1	96,3	106,2 (98,5)
Zmiany nominalne kursu zł/euro*	0,97	0,98	0,93	1,23
Udział wydatków konsumpcyjnych gospodarstw domowych na żywność [%]	20,9	20,6	20,2	20,1

* rok poprzedni 1,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS za lata 2006-2009.

POZYCJA SEKTORA ROLNEGO W GOSPODARCE

Rozwój rolnictwa, niezależnie od przedstawionych wcześniej parametrów ogólnogospodarczych, następuje w zależności od wielkości wsparcia budżetowego. W Polsce do roku 2004 stanowiło ono istotne źródło zasileń rolnictwa. Kluczową zmianą w zakresie wsparcia finansowego była integracja z UE i objęcie rolnictwa instrumentami WPR. Jeszcze w 2002 r. udział rolnictwa, rozwoju wsi i rynków rolnych w wydatkach budżetowych wynosił 1,98%, a w okresie 1997-2003, tj. przed przystąpieniem Polski do UE średnio 2,23%. W porównaniu do tego okresu udział ten w latach 2007-2009 uległ prawie potrojeniu, co świadczy o

znacznej skali wzrostu znaczenia rolnictwa w polityce budżetowej, jak również o istotnej poprawie warunków funkcjonowania tego sektora [Czyżewski, Matuszczak 2011].

Zjawiskom tym sprzyjała poprawa salda wymiany w handlu zagranicznym produktami rolno-spożywczymi do roku 2007 (tab. 2.), po czym nastąpiło pogorszenie, a następnie poprawa w 2009 r. W tym przypadku deprecjacja złotego spowodowała poprawę w saldzie wymiany o około 30%, pomimo słabej koniunktury gospodarczej u partnerów handlowych Polski. Pozwoliło to skutecznie zagospodarować nadwyżki podaży żywności i surowców rolniczych wyprodukowanych na rynku krajowym. Jednocześnie miała miejsce postępująca konwergencja cen produktów żywnościowych pomiędzy Polską a innymi krajami UE, co wpływa na obniżenie konkurencyjności cenowej [Urban i in. 2010], dlatego procesy deprecja-

Tabela 2. Wybrane dane dotyczące sytuacji w rolnictwie na tle gospodarki ogółem w Polsce w latach 2004-2009

Wyszczególnienie	Wielkości w roku					
	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Udział wydatków na sektor rolny w budżecie państwa [%]	3,87	3,83	3,74	6,67	6,32	6,02
Bilans handlu zagranicznego w gospodarce ogółem [mld euro]	-11,7	-9,7	-12,9	-18,6	-26,2	-9,2
Bilans w handlu zagranicznym produktami rolno-spożywczymi [mld euro]	0,81	1,8	2,1	2,0	1,4	2,0
Wartość produkcji towarowej (a)	42,5	43,8	45,7	45,6	48,4	50,3
Wskaźnik towarowości (b)	66,3	67,7	70,5	64,4	67,7	71,3
Dynamika realnych dochodów do dyspozycji brutto w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie (rok poprzedni =100)	106,2	101,9	110,9	110,1	97,8	98,6
Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwie domowym pracowników (c)	100,0	102,5	109,0	117,2	129,0	132,7
Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwie domowym rolników (c)	100,0	110,9	124,6	149,1	149,9	143,6
Parytet dochodów (d)	72,7	78,7	83,2	91,8	84,5	78,7
Wskaźnik nożyc cen w rolnictwie	102,2	96,0	102,0	107,2	90,1	96,0
Stopa akumulacji (e)	17,7	18,6	17,1	19,0	23,0	18,7
Dynamika nakładów inwestycyjnych w gospodarce ogółem (f)	106,5	107,7	116,8	120,4	110,7	99,2
Dynamika nakładów inwestycyjnych w rolnictwie (f)	112,7	110,1	113,8	115,6	107,0	91,5

(a) – rok poprzedni=100, wielkości realne; (b) – relacja wartości produkcji towarowej do wartości produkcji globalnej w rolnictwie w %; (c) – dynamika w cenach stałych z 2004 r., rok 2004 = 100; (d) – parytet został oszacowany jako relacja dochodów rozporządzalnych na 1 osobę w gospodarstwie domowym rolników do dochodów rozporządzalnych gospodarstw pracowników; (e) – relacja wartości akumulacji do dochodów do dyspozycji w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie w %; (f) – rok poprzedni = 100, wielkości realne.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS za lata 2004-2009.

cji złotego w coraz mniejszym zakresie będą amortyzować skutki ewentualnego pogorszenia koniunktury u partnerów handlowych Polski w ramach krajów UE. Bilans handlowy dla całej gospodarki był ujemny, aczkolwiek deprecjacja złotego zapoczątkowana w roku 2008 poprawiła sytuację, co obserwowano zwłaszcza w 2009 r. Powyższe zjawiska świadczą o pozytywnych efektach funkcjonowania gospodarki żywnościowej w Polsce na rynku wspólnotowym. Zestawiając powyższe tendencje ze względnie stabilną liczbą ludności w kraju oraz strukturą przeciętnego spożycia żywności¹ na 1 osobę (w jednostkach naturalnych, kg), możemy stwierdzić, że po stronie popytowej nie było destymulant wpływających negatywnie na sytuację dochodową w rolnictwie w badanym okresie.

Sytuacja rolnictwa zależy od kondycji przedsiębiorstw branży spożywczej, których sytuacja w Polsce w latach 2008-2009 była względnie stabilna. Udział upadłości przedsiębiorstw tego sektora nie zmieniał się istotnie, a nawet spadł w roku 2009 w porównaniu do 2008 r. (z 10 do 9,5%), podczas gdy w pozostałych sektorach na ogół wzrastał [*Raport i prognozy...* 2010]. Wskazuje to na odporność podmiotów działających w przemyśle spożywczym na skutki globalnego kryzysu [Kowalczyk 2009]. W przypadku rolnictwa odnotowano realny wzrost wartości produkcji towarowej oraz wskaźnika towarowości w latach 2004-2009. W okresie kryzysu odnotowano nawet wzrost tego wskaźnika (tab. 2.). Oznacza to, że w latach 2004-2009 nastąpiło zwiększenie zakresu powiązań rolnictwa z rynkiem, pomimo niekorzystnej koniunktury w gospodarce po 2007 r. Wynikać by z tego mogło, że strategia dostosowań rynkowych w rolnictwie polegała na relatywnym zmniejszeniu zużycia na potrzeby własne, przy wzroście (absolutnym i względnym) produkcji rolnej przeznaczonej na sprzedaż. Zwiększenie wartości produkcji towarowej wynikało przede wszystkim ze wzrostu produkcji rolniczej, głównie roślinnej (zbóż, jak również rzepaku w konsekwencji wzrastającego popytu na biopaliwa) [Urban 2010].

Zaobserwowano zwiększenie realnych zagregowanych dochodów do dyspozycji brutto w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie pomiędzy latami 2004 i 2009. Wynikało to z wdrożenia mechanizmów WPR w rolnictwie w Polsce i związanego z tym zwiększenia wsparcia dla tego sektora. Nie dostrzeżono głębokiego załamania dochodowego po 2007 roku. Miał miejsce jednak spadek parytetu rozporządzalnych dochodów rolniczych w latach 2008-2009 łącznie o 13 p.p. [Zegar 2010]. Wynikało to głównie z pogorszenia koniunktury ogólnogospodarczej oraz rynkowych uwarunkowań produkcji rolnej, co zostało odzwierciedlone w rozwarciu nożyc cenowych².

W latach 2004-2009 odnotowano także na ogół wzrostową tendencję przeciętnego dochodu rozporządzalnego na 1 osobę w gospodarstwie domowym rolników (według badań budżetów gospodarstw domowych przez GUS). W tym przypadku niewielki spadek dochodów miał miejsce dopiero w 2009 r.³ Ważny był także wzrost znaczenia dochodów z innych źródeł [Zegar 2010]. Dynamika tych dochodów była z tej perspektywy badawczej wyższa aniżeli dochodów ogółem dla gospodarstw domowych pracowników.

¹ W roku 2009 spożycie żywności w cenach stałych w porównaniu do 2008 r. było na tym samym poziomie, z kolei w 2008 r. o 2,4 p.p. wyższe aniżeli w 2007 r., natomiast w 2007 r. o 1,8 p.p. wyższe w odniesieniu do 2006 r.

² Znacznemu wzrostowi cen produktów rolnych na świecie w latach 2006-2007 towarzyszył kryzys żywnościowy, szczególnie na przełomie lat 2007/2008 [Urban 2010].

³ Ten pozytywny obraz w przypadku dochodów rozporządzalnych wynikał częściowo z przesunięcia w zbiorze gospodarstw domowych rolników badanych przez GUS. Chodzi tu o pozostanie w tej grupie gospodarstw relatywnie większych. Do określonych typów gospodarstw domowych, np. rolników, GUS przydziela według kryterium wyłącznego, lub głównego źródła dochodu. Stąd jeśli dochody z rolnictwa przestają być dla danego gospodarstwa domowego głównym źródłem dochodu, zaliczane jest do innego typu gospodarstw domowych. Dlatego w grupie gospodarstw rolników pozostają jednostki coraz większe, tak aby dochody z rolnictwa były głównym źródłem dochodu.

W konsekwencji nastąpiło zmniejszenie dysparytetu dochodów rozporządzalnych przeciętnych gospodarstw domowych rolników do gospodarstw domowych pracowników z 72,7% w 2004 r. do 91,8% w 2007 r., po czym nastąpił spadek w latach 2008-2009 – do 78,7% w 2009 r.⁴

Dynamika realnego wzrostu nakładów inwestycyjnych w rolnictwie także była wysoka, szczególnie dotyczyło to pierwszych lat członkostwa Polski w UE (2004-2006). Czynniki sprawczymi tego zjawiska były korzystna koniunktura w rolnictwie i gospodarce, zaniechania inwestycyjne w latach poprzednich, a przede wszystkim możliwość skorzystania przez rolników ze wsparcia działalności inwestycyjnej oraz płatności bezpośrednich. Jednocześnie o ile w całym okresie 2004-2009 łączna dynamika wzrostu nakładów inwestycyjnych w rolnictwie była porównywalna z ogólnymi tendencjami w całej gospodarce, o tyle w latach 2007-2009 tempo było niższe. W tym przypadku mieliśmy do czynienia z wyraźnym obniżeniem aktywności inwestycyjnej w rolnictwie, ale dopiero w roku 2009.

Interesujące treści do rozważań wnosi ocena stopy akumulacji (tab. 2.). Z oceny tej wynika, że w 2008 r. nastąpiło zwiększenie stopy akumulacji pomimo rozpoczynającej się dekonunktury w rolnictwie, następnie w kolejnym roku nastąpiło obniżenie tej stopy. Mimo wszystko jej poziom był wyższy w porównaniu do sytuacji z lat 2004-2006, a więc z okresu korzystnej koniunktury w rolnictwie. Oznacza to, że na pogorszenie warunków rynkowych rolnicy nie reagowali znacznym obniżeniem wielkości inwestycji. Można stąd wnioskować, że dążenie do modernizacji lub powiększania zasobów produkcyjnych, w tym skali, jest jednym z istotnych celów dostosowań rynkowych w gospodarstwie rolnym. Prawdopodobnie ta w rolnictwie indywidualnym (rodzinnym) została wcześniej odnotowana w okresie PRL, co mogłoby wskazywać na to, że jest uniwersalna dla gospodarstw rolnych o własności rodzinnej [Czyżewski 1986].

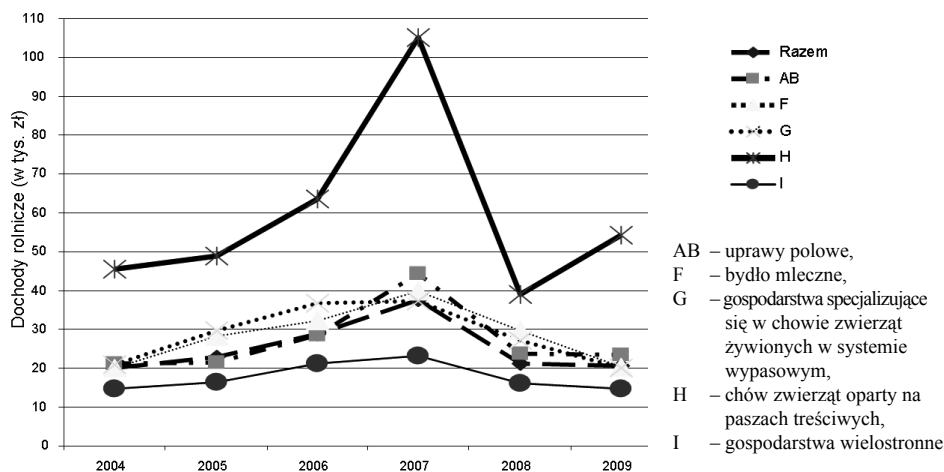
SYTUACJA EKONOMICZNA ROLNICTWA W ŚWIELE DANYCH GOSPODARSTW PROWADZĄCYCH RACHUNKOWOŚĆ ROLNĄ

Nieco odmienne spojrzenie⁵ na procesy dostosowawcze w rolnictwie daje nam ocena wyników gospodarstw rolnych objętych systemem FADN⁶ (rys. 1. i tab. 3.). W tym przypadku oceny dotyczą gospodarstw rolnych o wielkości ekonomicznej powyżej 2 ESU. Pomiędzy latami 2004 i 2009 można odnotować niewielki realny wzrost dochodów rolniczych na jedno przeciętne gospodarstwo rolne, przy czym maksymalny poziom osiągnięto w 2006 r. Z kolei w 2008 r. odnotowano wyraźny spadek w porównaniu do roku 2007,

⁴ Sytuacja w tym zakresie nie jest jednorodna. Gospodarstwa większe (powyżej 16 ESU*) osiąga ją bowiem nadparytet dochodów w porównaniu rodzin pracowniczych. W Polsce takich gospodarstw jest około 100 tys. Podobnie gospodarstwa specjalistyczne, np. specjalizujące się w ogrodnictwie, w chowie zwierząt ziarnożernych, czy w chowie krów mlecznych osiągają nadparytety. *ESU (Europejska Jednostka Wielkości) służy do określania wielkości gospodarstwa rolnego, odpowiada wartości 1200 euro standardowej nadwyżki bezpośredniej z produkcji rolnej osiągniętej przez dane gospodarstwo. Z kolei standardowa nadwyżka bezpośrednia jest różnicą wielkości produkcji określonej działalności rolniczej nad kosztami bezpośrednimi poniesionymi na tę działalność. Do obliczeń nadwyżki bezpośredniej wykorzystuje się średnią z trzech lat.

⁵ Odmienne spojrzenie sprowadza się do wykorzystania danych na poziomie przeciętnego gospodarstwa rolnego o wielkości ekonomicznej powyżej 2 ESU. Z kolei dane GUS dotyczą zagregowanych danych dla całego sektora rolnego tworzonego przez wszystkie gospodarstwa rolne.

⁶ Gospodarstwa dostarczające dane dla polskiego systemu FADN stanowią reprezentatywną próbę około 750 tys. gospodarstw rolnych, których udział w tworzeniu standardowej nadwyżki bezpośredniej polskiego rolnictwa wynosi około 90%.

Rysunek 1. Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego uczestniczącego w systemie FADN w latach 2004-2009 ze względu na typy produkcyjne

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych systemu rachunkowości rolnej FADN za lata 2004-2009.

a w 2009 r. tendencja spadkowa była kontynuowana, aczkolwiek tempo spadku zostało wyhamowane. Spadek dochodów w tym ujęciu w latach 2007-2008 był większy o 6 p.p. aniżeli przeciętnie w gospodarstwach rolnych UE objętych systemem FADN [ec.europa.eu]. Natomiast z drugiej strony, w krajach o podobnym położeniu geograficznym, tj.: w Niemczech, Holandii, Danii, Czechach, Słowacji, Belgii odnotowano zdecydowanie większe pogorszenie sytuacji dochodowej. Ponadto, ze wstępnych danych za 2009 r. wynika, że dochody na jednego pełnozatrudnionego w rolnictwie w Polsce spadły o około 1% w porównaniu do roku 2008, podczas gdy przeciętnie w krajach UE o 11,6% [Eurostat 2010].

Odnotowano różnicowanie pod względem sytuacji dochodowej pomiędzy różnymi typami produkcyjnymi gospodarstw rolnych (rys. 1.) przy zachowaniu podobnych tendencji w zakresie zmian dochodów, czyli osiągnięcia swoistego maksimum w roku 2007 oraz późniejszego spadku z tendencją do stabilizacji. Nie bez znaczenia dla tych zjawisk była dobra koniunktura na rynkach rolnych i związany z tym wysoki poziom cen tych produktów w roku 2007, a następnie ich spadek i obniżenie opłacalności produkcji rolnej. Jedynie gospodarstwa specjalizujące się w chowie zwierząt karmionych paszami treściwymi poprawiły swoją sytuację w roku 2009 po gwałtownym pogorszeniu w roku 2008. Wynikało to głównie ze spadkowej fazy cyklu świńskiego i związanego z tym obniżenia pogłowia. Z drugiej strony, aprecjacja złotego oraz względnie wysokie ceny pasz utrudniały w tym okresie wzrost opłacalności tej produkcji. Dopiero w roku 2009 sytuacja uległa poprawie dzięki wzrostowi cen. Podobnie przedstawiała się sytuacja w produkcji drobiarskiej [Seremak-Bulge 2010].

W latach 2004-2008 nastąpił znaczny wzrost udziału subsydiów w Polsce w dochodzie rolniczym. O ile w 2004 r. wynosił on około 15% w przeciętnym gospodarstwie rolnym objętym systemem FADN, o tyle w 2009 r. było to 82%. Wynikało to głównie ze zwiększenia wielkości wsparcia oraz relatywnego spadku cen produktów rolnych. Można dojść do konkluzji, że wsparcie gospodarstw rolnych stabilizuje ich rozwój. Nie bez znaczenia dla nieco większego obniżenia dochodów w 2008 r. była także aprecjacja złotego względem

euro, co wpłynęło na zmniejszenie wielkości realnego wsparcia gospodarstw rolnych⁷. Brak wsparcia w postaci dopłat spowodowałaby kryzysową sytuację w rolnictwie w 2008 i 2009 r. Warto tu dodać, że w krajach UE wielkość i udział subsydiów w dochodach były przeciętnie wyższe niż w Polsce⁸, co wpływało na większą stabilizację dochodów.

W przypadku wartości zużycia pośredniego (tab. 3.) odnotowano względną stabilność w badanym okresie. Wskazywać to może na to, że badane gospodarstwa rolne, niezależnie od zmian sytuacji rynkowej utrzymywały względnie stały poziom zużycia pośredniego, co przy spadku opłacalności produkcji skutkowało obniżeniem dochodów rolniczych. W zestawieniu z występującym w okresie 2004-2006 rozwarciem nożyc cenowych⁹, owa stabilizacja zużycia pośredniego w grupie badanych gospodarstw może świadczyć o tym, że w ten sposób rolnicy utrzymywali określony poziom powiązań z otoczeniem rynkowym, niezależnie od koniunktury ogólnogospodarczej [Grzelak 2008]. Jednocześnie gospodarstwa prowadziły dość ostrożną strategię finansową¹⁰, czego wyrazem jest relatywnie niski poziom zadłużenia kapitałów własnych¹¹. W 2009 roku odnotowano nawet znaczne zmniejszenie tego wskaźnika. Niski stopień awersji do ryzyka u rolników, jeśli chodzi o zaciąganie kredytów lub innych zobowiązań, szczególnie w okresie dekonunktury w gospodarce ułatwia elastyczniejsze dostosowania do warunków rynkowych w sytuacjach gorszej koniunktury. Stąd niskie jest obciążenie wypracowanych efektów (dochody) kosztami obsługi zadłużenia. Jest to cecha charakterystyczna dla rodzinnych gospodarstw

Tabela 3. Wybrane charakterystyki ekonomiczne dotyczące gospodarstw rolnych w Polsce w latach 2004-2009 (wyniki gospodarstw objętych systemem FADN)

Lata	Dochód rolniczy (a)	Zadłużenie kapitałów własnych (b)	Zużycie pośrednie (koszty bezpośrednie + ogólnogospodarcze) (c)
2004	20,0	10,6	51,2
2005	22,8	10,8	49,6
2006	28,9	11,1	51,3
2007	26,4	10,4	50,5
2008	21,1	10,4	50,1
2009	20,8	6,1	48,6
2009:2004	1,04	0,57	0,95
2009:2007	0,79	0,59	0,96

(a) – wartości (w tys. zł) urealniono indeksem cen produktów sprzedawanych przez rolników, ceny stałe z 2004 r. dotyczą przeciętnego gospodarstwa rolnego; (b) – relacja zobowiązań ogółem do kapitałów własnych przeciętnego gospodarstwa rolnego (%); (c) – wartości (tys. zł) urealniono indeksem cen produktów nabywanych przez rolników, ceny stałe z 2004 r. dotyczą przeciętnego gospodarstwa rolnego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych systemu FADN za lata 2004-2009.

⁷ Zgodnie z obowiązującymi zasadami Komisji Europejskiej do przeliczeń płatności z euro na złote stosowano kurs z 30 września. Stąd aprecjacja złotego dotyczyła porównania kursów z 30 września 2007 i 2008 r.

⁸ W 2008 r. udział ten wynosił przeciętnie w krajach UE-27 – 70%.

⁹ Wzrost ceny produktów rolnych stanowił około 95% wzrostu cen produktów nabywanych przez rolników.

¹⁰ W przemyśle spożywczym w 2008 r. wskaźnik ten kształtował się na poziomie około 78%. Przyjmuje się, że w małych przedsiębiorstwach satysfakcjonujący poziom tego wskaźnika kształtuje się w granicach 30% i nie większy niż 100% dla dużych przedsiębiorstw przemysłowych [Kowalski 1996].

¹¹ Należy mieć jednak świadomość, że sytuacja w tym obszarze zależy od wielkości gospodarstwa. W przypadku większych gospodarstw wskaźnik zadłużenia wzrasta. Przykładowo w grupie największych gospodarstw, tj. powyżej 100 ESU, wskaźnik ten przekraczał w 2008 r. 40%.

rolnych. Z drugiej strony, ogranicza to możliwości rozwojowe w okresie ożywienia gospodarczego. Istnieje bowiem prawidłowość polegająca na tym, że wraz ze wzrostem wielkości gospodarstwa rośnie znaczenie kredytów i tym samym ryzyko gospodarowania¹². Ponadto, można sądzić, że w warunkach gorszej koniunktury w gospodarstwach rolnych ma miejsce obniżanie opłaty nakładów pracy własnej, w celu ochrony własnego majątku przed dekapitalizacją, jak również regulacja samozaopatrzenia w działalności rolniczej [Czyżewski 1995].

Czynnikiem stabilizującym sytuację w samym rolnictwie były zwiększające się dopłaty bezpośrednie. Ogólnie trudno określić sytuację w rolnictwie w Polsce po 2007 r. jako wyraźnie kryzysową¹³, aczkolwiek bez dopłat z środków UE tak właśnie by było. Obraz rolnictwa był jednak zróżnicowany przede wszystkim ze względu na typy produkcyjne gospodarstw. Zaprezentowane oceny pozycji ekonomicznej są jedynie wstępne i przybliżone oraz dotyczą krótkiego okresu. Z uwagi na to, że nie dysponujemy jeszcze nowszymi danymi, sytuację w rolnictwie należy interpretować jako recesję, a nie kryzys. Wyniki osiągnięte w roku 2009 w rolnictwie są porównywalne z tymi z początkowych lat integracji z UE. Warto jednak w tym miejscu zauważyć, że w sytuacji rosnącego znaczenia dochodów spoza rolnictwa w dochodach dyspozycyjnych rodzin rolniczych impulsy kryzysowe mogą być tam transferowane także poprzez ten kanał emisyjny.

PODSUMOWANIE

1. Strumienie finansowe z UE stabilizują sytuację w polskim rolnictwie. Dotychczas największe znaczenie w stabilizowaniu sytuacji dochodowej (szczególnie w zakresie wahań cenowych) miały w Polsce płatności bezpośrednie. Ważny jest także względnie stabilny poziom stopy akumulacji, który sprawia, że nawet w okresie dekonunktury rolnicy dążą do ochrony swoich zasobów przed dekapitalizacją. Oznaczać to by także mogło, iż w swoich decyzjach rynkowych na ogół kierują się horyzontem dłuższym aniżeli trwanie określonej fazy cyklu koniunkturalnego.
2. Pomimo uczestnictwa w procesach przepływów ogólnogospodarczych rolnictwo jest słabiej zintegrowane z otoczeniem rynkowym, w tym globalnym, co przejawia się względnie mniejszym znaczeniem kredytu, dominacją rodzinnej formy gospodarowania lub surowcowego charakteru produkcji. Nie bez znaczenia jest również relatywnie mało elastyczny popyt na żywność [Czyżewski 2007]. Stanowi to zabezpieczenie (dla wolumenu popytu na produkty rolne) przed niekorzystnymi konsekwencjami procesów globalnych.
3. W Polsce dostosowania rynkowe w rolnictwie po 2004 r. sprowadzały się głównie do zacieśnienia kontaktów z rynkiem przez wzrost wartości produkcji, nakładów, modernizację gospodarstw, co skutkowało koncentracją produkcji (zwłaszcza zwierzęcej), poprawą jej jakości (np. produkcja mleka), jak również poprawą salda wymiany produktami rolno-żywnościowymi w handlu zagranicznym. Po roku 2007 odnotowano pogorszenie sytuacji ekonomicznej, niemniej jednak trudno uznać ją za kryzysową.

¹² Przykładowo, w 2008 r. w przypadku gospodarstw najmniejszych (w grupie FADN), tj. do 4 ESU relacja zobowiązań ogółem do kapitałów własnych wynosiła 2,4%, w przypadku gospodarstw średnich (8-16 ESU) było to około 9%, dla grupy gospodarstw większych 40-100 ESU – 24%.

¹³ Autorzy przyjęli, że sytuacja kryzysowa miałaby miejsce w warunkach pogorszenia realnych dochodów rolniczych o 25%.

4. Procesy rozwojowe w rolnictwie w latach 2004-2007, wyróżniały się pozytywnie na tle sytuacji ogólnogospodarczej, co wiązało się z wprowadzeniem instrumentów wsparcia w ramach WPR, a zwłaszcza zwiększeniem wydatków budżetowych na ten sektor. W roku 2008 nastąpiło pogorszenie sytuacji ekonomicznej, pomimo wzrostu wolumenu produkcji roślinnej i częściowo zwierzęcej. Sytuacja ta w znacznej mierze wynikała z uwarunkowań rynkowych (pogorszenie relacji cenowych), co związane było z oddaleniem rolnictwa w sensie ekonomicznym od finalnych odbiorców, rozproszeniem producentów rolnych (spowodowanym wciąż słabym rozwojem procesów integracji pionowej i poziomej w rolnictwie) i pogorszeniem koniunktury na światowych rynkach żywnościowych po wcześniejszej hossie z lat 2005-2007. W sytuacji jednak niższego wsparcia skutki zjawisk kryzysowych byłyby bardzo odczuwalne w polskim rolnictwie.
5. Zwiększający się zakres integracji gospodarki żywnościowej z pozostałymi sektorami oraz procesy globalizacji będą w przyszłości sprawiać, że impulsy płynące z gospodarki narodowej, w tym turbulencje na rynkach finansowych będą silniej oddziaływać na rolnictwo. Z drugiej jednak strony, uniwersalia rozwoju gospodarki żywnościowej związane głównie z czynnikiem ziemi i rachunkiem rent [Czyżewski 2007], w tym zwłaszcza instrumenty wsparcia tego sektora, będą swoistymi katalizatorami tych niekorzystnych zjawisk.
6. W perspektywie reform WPR konieczne wydaje się także przeznaczenie części funduszy na działania związane z łagodzeniem negatywnych skutków zachodzących przemian globalnych. Nie bez znaczenia wydaje się także przywiązywanie większej uwagi do zagadnień odnoszących się do bezpieczeństwa żywności zarówno na poziomie krajowym, jak i unijnym, co wynika z ostatnich negatywnych doświadczeń w tym zakresie.

LITERATURA

- Bair S. 2010: *Przyczyny kryzysu finansowego i diagnoza sytuacji na rynkach*, „Bezpieczny Bank”, nr 1.
- Chechelski P. 2010: *Wpływ kryzysu na globalną gospodarkę żywnościową*, IERiGŻ, Warszawa.
- Czajano A. 1966: *The Theory of Peasant Economy*, University Press Manchester (zbiór prac).
- Czyżewski A. (red.), 2007: *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- Czyżewski A. 1986: *Dochody rolnicze, a procesy reprodukcji w gospodarce chłopskiej w okresie transformacji*, „Ekonomista”, nr 4-5.
- Czyżewski A. 1995: *Makroekonomiczne uwarunkowania przedsiębiorczości w agrobiznesie*, [w:] *Rozwój rolnictwa i agrobiznesu w skali krajowej i lokalnej*, (red.) A. Czyżewski, ODR, Poznań.
- Czyżewski A., Matuszczak A. 2011: *Wydatki w krajowym budżecie rolnym Polski na rzecz rozwoju lokalnego przed i po integracji z Unią Europejską (1997-2011)*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, nr 1.
- Economic Accounts for Agriculture*, Eurostat – Elaboration DG AGRI, 2010.
- Grabski W. 1987: *Wieś i folwark*, [w:] *Wybór pism*, opr. J. Wojnarowski, LSW, Warszawa.
- Grzelak A. 2008: *Związki gospodarstw rolnych z rynkiem w Polsce po roku 1990. Próba określenia intensywności i efektywności*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.
- http://ec.europa.eu/agriculture/rca/database/report_en.cfm (dostęp luty 2011).
- Kowalczyk S. 2009: *Analizy branżowe. Procesy upadłościowe w agrobiznesie – siły przeciwdziałające i przyspieszające*, [w:] *Meandry upadłości przedsiębiorstw. Klęska, czy druga szansa?*, (red.) E. Mączyńska, Wyd. SGH, Warszawa.
- Kowalski A. 1996: *Ocena sytuacji finansowej firmy*, [w:] *Agrobiznes. Mikroekonomika*, (red.) A. Woś, Wyd. Key Text, Warszawa.

- Kowalski A. 2010: *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2009 roku*, (red.) A. Kowalski, IERiGŻ, Warszawa.
- Kozakiewicz J. 1985: *Nie wystarczy umieć liczyć... Refleksje nie tylko praktyka*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1.
- Pinstrup-Andersen A. 2002: *Food and agricultural policy for a globalizing world: preparing for the future*, „American Journal of Agricultural Economics”, vol. 84, no. 5.
- Raport i prognozy. Upadłość firm w Polsce I-III 2009, e-gospodarka* [www.egospodarka.pl] dostęp listopad 2010.
- Reinhart C., Rogoff K. 2008: *This Time is Different: A Panoramic View of Eight Centuries of Financial Crisis*, NBER Working Paper no. 13882, Cambridge.
- Seremak-Bulge J. 2010: *Rynki i ceny produktów rolnych i żywnościowych*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2009 roku*, (red.) A. Kowalski, IERiGŻ, Warszawa.
- Sobiecki R. 2007: *Globalizacja a funkcje polskiego rolnictwa*, SGH, Warszawa.
- Urban R., Szczepaniak I., Mroczek R. 2010: *Polski sektor żywnościowy w pierwszych latach członkostwa*, Wyd. IERiGŻ, Warszawa.
- Urban S. 2010: *Czynniki wpływające na rozwój produkcji rzepaku*, „Roczniki Naukowe SERiA”, Tom XII, z. 4.
- Zegar J. 2010: *Dochody rolników w 2009 roku na tle lat poprzednich*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2009 roku*, A. Kowalski (red.), IERiGŻ, Warszawa.

Andrzej Czyżewski, Aleksander Grzelak

THREATS AGRICULTURE IN POLAND IN LIGHT OF THE GENERAL ECONOMIC SITUATION IN PERIOD OF CRISIS 2007-2009

Summary

The problem of evaluation of agriculture in light of the general economic tendencies in period 2007-2009 was undertaken in the article. It has been stated that there are stabilizers in the development of agriculture in Poland: the support of this sector by instruments of interventionist policy, especially direct payments, as well as relatively low demand on food. Also a stable level of accumulation is important for this process. In Poland the market adaptation in agriculture after 2004 depended on tightening market contacts through growth of the value of production, expenditures, the modernization of farms. After 2007 a worsening economic situation has been noted in agriculture in Poland, although it is difficult to recognize this situation as critical. To a considerable extent this was the result of market conditioning, especially worsening price relationship. Simultaneously agriculture in Poland did not distinguish itself considerably in relation to the average situation of the UE in terms of experiencing the crisis phenomena. From another perspective because of the relatively more profitable macroeconomic situation in Poland in consequence of the increase of GDP after 2008, the situation in the studied sector was based on a general-economic tendency which was less profitable than average in countries of the UE.

Adres do korespondencji:
 Prof. dr hab. Andrzej Czyżewski, prof. zw. UEP
 Dr hab. Aleksander Grzelak prof. nadzw. UEP
 Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej
 Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
 Al. Niepodległości 10
 61-875 Poznań
 tel. (61) 854 30 17
 agrzelak@interia.pl